
ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 929:93]:378.4.015(477.74–21):[910.1+930.1]»1865/1914»

В. С. Нікічук

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ЯК АКАДЕМІЧНОЇ ДИСЦИПЛІНИ В НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Нікічук Вікторія Сергіївна, магістр, e-mail: vnichuk@ukr.net

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
факультет історії та філософії
вул. Єлісаветинська, 12, Одеса, 65082, Україна

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується становлення та розвиток історичної географії як академічної дисципліни в Новоросійському університеті. Основну увагу приділено викладачами історичної географії в університеті — Ф. К. Бруну та О. І. Маркевичу. Визначено основні напрямки академічної історичної географії.

Одним із перших, хто почав викладати історичну географію в університеті був Ф. К. Брун. Він зосереджував свою увагу на історичну географію Південної Росії, зокрема Причорномор'я. Послідовником Ф. Бруна став історик О. І. Маркевич, який в студентські роки відвідував заняття з історичної географії Ф. Бруна. Історик зосереджував увагу на визначенні основних проблем історичної географії — окреслення кордонів, топонімія, політична історична географія. О. Маркевич розглядав українські землі у контексті загальноімперської історії. Окремою складовою історико-географічного напрямку був Студентський історичний гурток. Одним із його активних членів був Ф. Є. Петрунь — майбутній історико-географ.

Ключові слова: історична географія; академічна дисципліна; Новоросійський університет; Ф. К. Брун; О. І. Маркевич; Ф. Є. Петрунь; Студентський історичний гурток.

В. С. Никичук

**РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ
КАК АКАДЕМИЧЕСКОЙ ДИСЦИПЛИНЫ
В НОВОРОССИЙСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

Никичук Виктория Сергеевна, магистр, e-mail: vnikichuk@ukr.net

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
факультет истории и философии,
ул. Елисаветинская, 12, Одесса, 65082, Украина

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется становление и развитие исторической географии как академической дисциплины в Новороссийском университете. Основное внимание уделено преподавателями исторической географии в университете — Ф. К. Бруну и А. И. Маркевичу. Определены основные направления академической исторической географии.

Одним из первых, кто начал преподавать историческую географию в университете, был Ф. К. Брун. Он сосредотачивал свое внимание на историческую географию Южной России, в частности Причерноморья. Последователем Ф. Бруна стал историк А. И. Маркевич, который в студенческие годы посещал занятия по исторической географии Ф. Бруна. Историк обращал внимание на определенные основных проблем исторической географии — определение границ, топонимика, политическая историческая география. А. Маркевич рассматривал украинские земли в контексте общеимперской истории. Отдельной составляющей историко-географического направления был Студенческий исторический кружок. Одним из его активных членов был Ф. Е. Петрунь — будущий историко-географ.

Ключевые слова: историческая география; академическая дисциплина; Новороссийский университет; Ф. К. Брун; А. И. Маркевич; Ф. Е. Петрунь; Студенческий исторический кружок.

V. S. Nikichuk

DEVELOPMENT OF HISTORICAL GEOGRAPHY
AS AN ACADEMIC SUBJECT
AT THE NOVOROSIYSK UNIVERSITY

Nikichuk Viktoriia Serhiivna, Master student of II year, specialty:
history of Ukraine, e-mail: vnikichuk@ukr.net

Odessa I. I. Mechnikov National University,
Faculty of History and Philosophy,
Elisavetinska Str., 12, Odessa, 65082, Ukraine

ABSTRACT

The article deals with the formation and development of historical geography as an academic discipline at the Novorossiysk University. The main attention is paid to the teachers of historical geography at the university — F. K. Brun and O. I. Markevich. The basic directions of academic historical geography are determined.

One of the first who began to teach historical geography at the university was F. K. Brun. He focused his attention on the historical geography of Southern, in particular the Black Sea. The follower of F. Brun was a historian O. I. Markevich, who in his student years attended classes on the historical geography of F. Brun. The historian focused on certain basic problems of historical geography — the delineation of boundaries, toponymy, political historical geography. O. Markevich considered the Ukrainian lands in the context of general imperial history. A separate component of the historical and geographical direction was the Student Historical Circle. One of his active members was F. E. Petrun — a future historian and geographer.

Key words: *historical geography; academic discipline; Novorossiysk University; F. K. Brun; O. I. Markevich; F. E. Petrun; Student Historical Circle.*

В другій половині XIX — на початку XX ст. активізувалися дослідження в галузі історичної географії України, що було тісно пов'язано як з розвитком історичної науки — україністики, так і з створенням наукових центрів. Таких центрів було чотири — Львів, Київ, Харків та Одеса. В цих містах існували інститути та наукові інституції. Так, ще на початку XIX ст. відкриваються університети у Харкові (1805), Києві (1834), згодом і в Одесі (1865). З відкриттям університетів у Харкові та Києві згідно з Університетським статутом 1804 р. викладалися такі предмети, як всесвітня історія, географія, статистика

тощо. А згідно з новим Університетським статутом 1835 р. історичній географії, генеалогії та хронології відводилося місце допоміжних наук у системі історичної освіти [1, с. 79–80].

Метою статті є проаналізувати місце історичної географії України в науковому процесі XIX — початку XX ст. Відповідно до мети поставлені наступні завдання, зокрема, проаналізувати становлення історичної географії як академічної дисципліни, охарактеризувати місце історичної географії в навчальному процесі університету, дослідити діяльність викладачів з історичної географії та проаналізувати основні напрямки історичної географії.

Історія Новоросійського університету ґрунтовно досліджувалася у різні часи, та кожне ґрунтовне видання присвячене ювілейним датам університету [2], але викладання в університеті історичної географії в роботі висвітлювалися досить побіжно. Комплексно досліджував питання викладання історичної географії в університетах Наддніпрянської України в XIX ст. С. В. Трубочанінов, але він зазначав лише про формування дисципліни та торкався лише перших викладачів, зокрема Ф. К. Бруна [1; 3]. Окремими працями представлена біографія та науковий доробок Ф. К. Бруна [4] та О. Маркевича [5].

Історична географія як академічна дисципліна починає формуватися з початку XIX ст. в Київському та Харківському університетах на базі філософського факультету. Згодом, з реорганізацією у 1850 р. філософських факультетів на історико-філологічні та фізико-математичні, викладання історичної географії закріплюється на історико-філологічному. Відкритий в Одесі в 1865 р. у складі трьох факультетів — історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного Новоросійський факультет був не виключенням. Саме на базі історико-філологічного факультету починається викладання історичної географії як університетської дисципліни [1, с. 80].

Першим, хто почав викладати курс історичної географії, був Філіп Карлович Брун (1804–1880). Родом з Фінляндії, випускник Дерпського університету 1825 р. З 1832 р. належав до викладацького складу Рішельєвського ліцею в Одесі та після його реорганізації в Імператорський Новоросійський університет з 1866 р. працював на посаді доцента всесвітньої історії [4, с. 346]. Історія італійських колоній у Північному

Причорномор'ї викликала інтерес Ф. Бруна, і у 1866 р. опублікована стаття даної проблематики. У 1868 р. в науковій періодиці Європи вийшло оголошення такого змісту: «Університет Одеси на знак визнання його наукових досягнень у галузі історії та географії узбережжя Чорного моря, особливо генуезьких колоній, надає ступінь доктора історії колишньому професорові Рішельєвського лицю Філіпу Бруну». В лютому 1869 р. Рада університету обрала Ф. Бруна екстраординарним професором. Як доцент Ф. Брун читав в університеті курси історичної географії, історичного землезнавства, етнографії Скіфії.

Навчально-педагогічна діяльність Ф. Бруна знаходила схвалення колег та студентів. Історик О. І. Маркевич знав Ф. Бруна ще з студентських років та зазначав: «Проф. Брун мав репутацію знаменитого вченого ... відомостями він володів величезними і вмів їх групувати чудово. В історичній географії Південної Росії, власне Чорномор'я, він був, без сумніву, першим фахівцем у свій час, власне такого і тепер немає...» Інший колишній студент Новоросійського університету, відомий літературознавець Д. М. Овсяннико-Куликовський називав Ф. Бруна представником типу німецького вченого «добрих старих часів», вічно юного духом, ентузіаста науки, який був здатний з великим захопленням говорити годинами про якісь спірні питання історичної географії і етнографії Південної Росії. Загалом можна зазначити, що Ф. К. Брун є автором зібрання «Чорномор'я. Збірник досліджень з історичної географії Південної Росії (1852–1877 роки)». До збірника увійшли дванадцять статей з історичної географії, написані автором [3, с. 19].

Продовжив викладати курс історичної географії історик Олексій Іванович Маркевич (1847–1903). О. І. Маркевич був вільним слухачем фізико-математичного факультету Московського університету (1860-ті рр.), потім історико-філологічного факультету Новоросійського університету (1868–1869). Починаючи з 1880 р. працює на посаді приват-доцента на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. У 1888 р. в університеті Св. Володимира О. Маркевич захистив докторську дисертацію та отримав ступінь доктора російської історії [6, арк. 3]. Починаючи з 1889 р. екстраординарний та з 1893 р. ординарний професор Новоросійського університету [7].

Під час викладання в університеті О. І. Маркевич читав різні спеціальні курси, зокрема, «История Юго-Западной Руси с XIII по XVI вв.», «История Юго-Западной Руси с конца XVIII в.», «История Новороссийского края со II половины XVIII» тощо. В 1889/1890 навчальному році викладав курс «Историческая география и этнография Южной Руси» [5, с. 24–25]. У Державному архіві Одеської області зберігається його курс лекцій. Зокрема, у плані другої лекції по «Русской истории» історик визначає проблему кордонів. Так, О. Маркевич зазначає, що «обозрение географических условий... другого народа и влияние на его историю вообще». Серед таких географічних умов вчений виділяє «страны, границы, пространство». Тобто дослідник наголошує про вплив на формування народу як географічних факторів, так і інших народів [8, арк. 2–2 зв.].

О. І. Маркевич звертався і до історії українських земель, викладав курс «История Литовско-Русской державы» у 1884/1885 навчальному році. Варто зазначити, що історію українських земель, історію козацтва вчений розглядав у контексті загальноімперської історії. В рамках політичної історичної географії вчений окреслював українські землі у складі Литовсько-Руської держави та її наступника — Московського царства [2, с. 137].

О. Маркевич у своїх лекціях звертався і до проблем топографії, зокрема, одна із його лекцій називалася «К древней топографии г. Киева». Вчений розповідає про історію Києва з початку його заснування, де особливу увагу приділяє теорії походження міста. Дослідник зазначає, що місто було засновано трьома братами та сестрою, і відповідно вказує, що «подчинив племена, братья создали небольшой город и назвали его во имя старшого брата, Киевом», також вказує, що на честь інших братів були названі пагорби, які розкинулися біля міста [9, арк. 8].

О. Маркевич займався краєзнавством, яке на той час тісно перепліталось з історичною географією. Так, у своїх краєзнавчих заняттях він був перш за все істориком Одеси. Він брав активну участь у дискусії, що розгорнулася серед істориків з приводу 100-річного ювілею Одеси. Учасники дискусії наводили різні дати заснування міста. Дослідження О. І. Маркевича «Город Качибей или Гаджибей — предшественник Одессы» (1894), в якому він розглянув історію цього поселення від XV ст. до

взяття його в кінці XVIII ст. регулярними військами Російської імперії та козаками-чорноморцями. Для вченого важливо було зв'язати життя Хаджибею з географічними умовами краю, тому він багато уваги приділив питанню розташування Хаджибею. Він вказував, що литовсько-руський Качибей знаходився в XV–XVI ст. не на теренах Одеси (як вважалося раніше), а на Жеваховій горі між Хаджибейським та Куяльницьким лиманами, а вже відроджений в середині XVIII ст. турками Хаджибей — на місці сучасної Одеси [5, с. 72–73].

Важливо також відмітити, що у 1916 р. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету активно діяв Студентський історичний гурток. Гурток часто проводив зустрічі, на яких робилися доповіді та проводилося їх обговорення. Одним із його активних членів та одночасно бібліотекарем був тодішній студент, а згодом і викладач Ф. О. Петрунь. Так, на одному із засідань Ф. Петрунь виступив з оглядом досліджень історії Новоросії, та можна припустити, що майбутній історик не міг оминати під час своєї доповіді матеріал, пов'язаний з історико-географічними дослідженнями. В інституційному плані гурток слід розглядати як одну із сполучних ланок у розвитку краєзнавства та регіоналістики в Одесі від університету до Одеської комісії краєзнавства при ВУАН [2, с. 96–97]. Варто відмітити, що зацікавленість історико-географічною проблематикою Ф. Петруня зі студентських років вплинула на визначення кола досліджень в майбутньому. Так, в подальшому сам став історико-географом та викладачем (з 1941 р.), а згодом завідувачем кафедри фізичної географії (1949–1963) та деканом географічного факультету (1949–1952) вже Одеського університету [10, с. 246].

Таким чином, з відкриттям Новоросійського університету історична географія постає як академічна дисципліна. Першими викладачами історичної географії в університеті були Ф. К. Брун та О. Маркевич, які головним напрямком своїх досліджень вбачали вивчення півдня України та суміжних земель. Серед головних проблем історичної географії можна виокремити проблему визначення кордонів, топоніміку, історичну політичну географію. Сполучною ланкою в історико-географічних дослідженнях викладачів та студентів був Студентський історичний гурток.

Література та джерела

1. Трубочанінов С. В. Історична географія в університетах Наддніпрянської України (XIX — початок XX ст.) / С. В. Трубочанінов // Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 2014. — Вип. 5. — С. 78–91.
2. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / кол. авт.; гол. ред. І. М. Коваль; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса: ОНУ, 2015. — 964 с.
3. Трубочанінов С. В. Історико-географічні дослідження та викладання історичної географії у вищій школі Наддніпрянської України у XIX ст. / С. В. Трубочанінов // Гілея: науковий вісник. — 2014. — Вип. 88. — С. 18–22.
4. Трубочанінов С. В. Перший історико-географ Південної Росії (Філіп Брун) / С. В. Трубочанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. — Кам'янець-Подільський : ПП Медобори, 2006. — Т. 23: На пошану професора С. А. Копилова. — С. 344–359.
5. Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність / О. О. Синявська. — Одеса: Астропринт, 2003. — 116 с.
6. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 45 [Новоросійський університет]. — Оп. 4. — Спр. 1474 [Маркевич Олексій Іванович]. — Арк. 3.
7. Ясь О. В. Маркевич Олексій Іванович [Електронний ресурс] / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2009. — 790 с. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Markevich_O_I (19 лютого 2018)
8. ДАОО. — Ф. 150 [Архів проф. А. І. Маркевича]. — Оп. 1. — Спр. 15 [Лекції по русской истории]. — 154 арк.
9. ДАОО. — Ф. 150 [Архів проф. А. І. Маркевича]. — Оп. 1. — Спр. 22 [Лекції по русской истории]. — 31 арк.
10. Трубочанінов С. В. Видатний історико-географ з Поділля Федір Петрунь / С. В. Трубочанінов // Освіта, наука і культура на Поділлі. — 2013. — Т. 20. — С. 242–250.

REFERENCES

1. TRUBCHANINOV, S. V. (2014) Istorychna geografija v universyتهтах Naddniprojans'koi' Ukraїny (XIX — pochatok XX st.) — Historical geography in the universities of the Dnieper Ukraine (XIX — early XX centuries). Problemy dydaktyky istorii': zbirnyk naukovykh prac' — *Problems of didactics of history: a collection of scientific works*. No. 5. p. 78–91. (In Ukrainian).
2. KOVAL', I. M. (ed.) (2015) Odes'kyj nacional'nyj universytet imeni I. I. Mechnykova. Istorija ta suchasnist' (1865–2015) — *Odessa Na-*

- tional University named after I. I. Mechnikov. History and Modernity (1865–2015)*. Odessa: ONU. (In Ukrainian).
3. TRUBCHANINOV, S. V. (2014) Istoryko-geografichni doslidzhennja ta vykladannja istorychnoi' geografii' u vyshnij shkoli Naddniprojans'koi' Ukraïny u XIX st. — Historical and geographical studies and teaching of historical geography in the high school of the Dnieper Ukraine in the XIX century. Gileja: naukovyj visnyk — *Gilea: Scientific Bulletin*. № 88. p. 18–22. (In Ukrainian).
  4. TRUBCHANINOV, S. V. (2006) Pershyj istoryko-geograf Pivdennoi' Rosii' (Filip Bruun) — The first historian-geographer of Southern Russia (Philip Brunon). Naukovi praci Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka — *Scientific works of the Kamyanets-Podilsky National University named after Ivan Ogienko*. № 23. p. 344–359. (In Ukrainian).
  5. SYNJAVS'KA, O. O. (2003) Istoryk Oleksij Ivanovych Markevych: zhyttja ta dijalnist' — *Historian Alexey Ivanovich Markevich: life and activity*. Odessa: Astroprint. (In Ukrainian).
  6. Novorosijs'kyj universytet — *Novorossiysk University (1865–1920)* Fond 45. Description 4. Markevych Oleksij Ivanovych — *Markevich Oleksiy Ivanovich Case 1474*. Derzhavnyj arhiv Odes'koi' oblasti — *The State archives of Odessa Region*. (In Ukrainian).
  7. JAS', O. V. (2009) Markevych Oleksij Ivanovych — Markevich Alexei Ivanovich. *Encyclopedia of Ukrainian History* [Online] № 6. p. 790. Available from: http://www.history.org.ua/?termin=Markevich_O_I [Accessed: 19th February 2018]. (In Ukrainian).
  8. Arhiv prof. A. I. Markevicha — *Archive prof. A. I. Markevich (1759–1913)* Fond 150. Description 1. Lekcii po russkoj istorii — Lectures on Russian History Case 15. Derzhavnyj arhiv Odes'koi' oblasti — *The State archives of Odessa Region*. (In Russian).
  9. Arhiv prof. A. I. Markevicha — *Archive prof. A. I. Markevich (1759–1913)* Fond 150. Description 1. Lekcii po russkoj istorii — Lectures on Russian History Case 22. Derzhavnyj arhiv Odes'koi' oblasti — *The State archives of Odessa Region*. (In Russian).
  10. TRUBCHANINOV, S. V. (2013) Vydatnyj istoryko-geograf z Podillja Fedir Petrun' — *Outstanding historian and geographer from Podillya Fedor Petrun*. Osvita, nauka i kul'tura na Podilli — *Education, science and culture in Podillia*. № 20. p. 242–250. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 25 березня 2018 р.